

BRONZKORI SZIMBÓLUMOK ÉS MEGNYILVÁNULÁSAIK, AVAGY MIT MESÉL NEKÜNK EGY
BRONZKORI TELEPÜLÉS SZERKEZETE

P. Fischl Klára, Kertész Gabriella Nikoletta

Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet, Régészeti és Őstörténeti Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros

Kivonat *A hatvani és a füzesabonyi kultúra települései a Borsodi síkságon és a Hernád mentén azonos belső szerkezetet és formát mutatnak. Térstuktúrájuk alapeleme egy központi, kiemelkedő – talán többretegű – települési rész, melyet mély és széles árok vesz körül. E körül egy szintén kiemelkedő, koncentrikusan szervezett tér található, mely kutatásaink alapján intenzíven használt és lakófunkcióval rendelkezett. A legkülső, szintén a középpont köré rendeződő egység, kevésbé intenzív leletanyaggal jellemezhető. A füzesabonyi, illetve a késő hatvani kerámiák díszítőmotívum-kincsében gyakran találkozunk koncentrikus szerkezetű, középen kiemelkedő bütyökből, körülötte pedig lencséből vagy többszörös kannelúrából álló összetett mintákkal. Hasonló „díszítőmotívumokat” – feltehetően jelentéssel bíró képi elemeket – találhatunk a korszak reprezentatív bronztárgyain is. Dolgozatunkban a kör-koncentrikus kör, mint képi elem/szimbólum jelentéstartalmának megközelítését tűztük ki célul, illetve arra kerestünk magyarázatot, hogy milyen szinten határozta meg ez a forma és szimbólum a korabronzkor végi, középsőbronzkori közösségek gondolkodásmódját.*

Abstract *The settlements of the Hatvan and Füzesabony Cultures in the Borsod Plain and along the Hernád Valley show the same inner structure and form. The ground element of their place structures is a central – Tell or Tell like – settlement part surrounded by a deep and wide ditch. Around this ditch there is a concentric organized, protuberant, intensive used place, what on the basis our researches have an inhabiting function. The external settlement unit – also ordered to the central part – can be characterized with less intensive archaeological material. In the ornamental motive treasure of the late Hatvan and Füzesabony ceramics can be often see concentric structured combined motives composed of knob in the middle surrounded with lentil or multiple channelling. Same “ornamental motives” – presumably meaningful pictorial elements – can be also found on the representative bronze objects. In our paper we have a goal to approach the semantic content of the circle-concentric circle pictorial element/symbol. We looked for interpretation, how defined this form and symbol the way of thinking of Bronze Age communities in the end of the Early Bronze Age and the Middle Bronze Age.*

Kulcsszavak *bronzkor, településszerkezet, díszítőmotívumok, szimbólumok*
Keywords *Bronze Age, Settlement structure, Ornaments, Symbols*

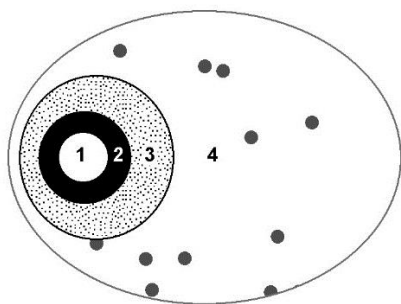

Koncentrikus elemek a hatvani és füzesabonyi kultúra világában

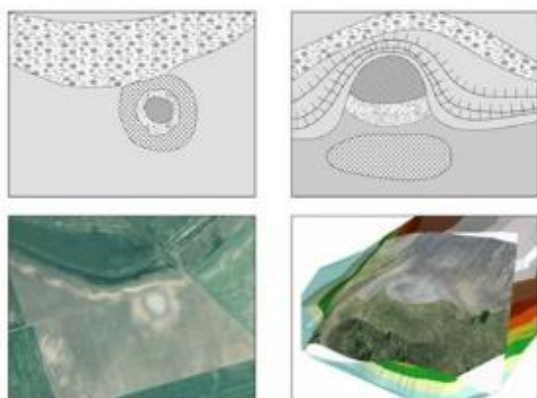
A hatvani és a füzesabonyi kultúra települései (a régészeti kultúrákról összefoglalóan: Kalicz 1968; Bóna 1975; Meier-Arendt 1992) a Borsodi síkságon és a Hernád mentén azonos belső szerkezetet és formát mutatnak. Térstuktúrájuk alapeleme egy központi, kiemelkedő – talán többretegű – települési rész, melyet mély és széles árok vesz körül. E körül egy szintén kiemelkedő, koncentrikusan szervezett településrész található, mely kutatásaink alapján intenzíven használt és lakófunkcióval rendelkezett. A legkülső, szintén a középpont köré rendeződő egység kevésbé intenzív leletanyaggal jellemezhető. Terepbejárásai és geoarcheológiai-

magnetométeres eredményeink alapján itt gödrök helyezkedtek el. E rész feltehetően tároló-kézműves tevékenység színtere volt (1. ábra). A térstruktúra az adott földrajzi viszonyokhoz igazodóan koncentrikus félkörös volt a folyók magas partjainak szélén és teljes koncentrikus formát vett fel a sík területeken, szintén a folyómedrekhez igazodva (2. ábra) (P. Fischl & Pusztai 2009; P. Fischl & Rebenda 2012; P. Fischl & Kienlin 2013; P. Fischl et al 2012). A központi részt többretegű megjelenési formája miatt tellnek nevezzük. E speciális településtípus a Kárpát-medencei őskor két korszakában (késői neolitikum és korai bronzkor vége-középső bronzkor) tűnik fel, és számos értelmezési-interpretációs kísérletet vont maga után (Gogáltn 2002, 2005, 2006, 2010; Kienlin 2012).

A jelenség kétségkívül összetett; kialakulását csak számos társadalmi–gazdasági–környezeti tényező együttes működésével lehet jól modellezni. Legelterjedtebb a bronzkorkutatásban, e településforma megjelenését központi funkcióval magyarázni és a bronzkori rétegzett társadalmi struktúra jeleként értékelni. (Earle 2002, Kristiansen & Larsson 2005; Molnár & Imecs 2006; Earle & Kristiansen 2010).

1. ábra. Az összetett szerkezetű település vázlata. 1: központi rész – tell vagy tellszerű; 2: árok; 3: külső, intenzív települési egység; 4: kevésbé intenzív, gödrökkel jellemezhető települési zóna.

2. ábra. 1: A települések kialakításának általános módja sík területeken; 2: és folyóteraszokon.

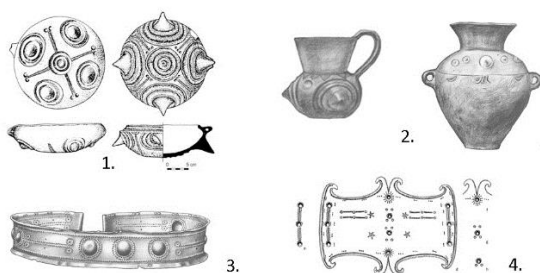
Jelen dolgozat kiindulópontjával egyrészt az a megfigyelés szolgált, hogy a vizsgált mikrorégióban, az említett időintervallumban, a közösségek ragaszkodnak a települések struktúrájának azonos kialakításához. E szerkezet olyannyira kötött, hogy több esetben bizonyíthatóan betemették a korábbi központi részt kerítő árkot és a belső rész megnövelésével, új árok ásásával, de azonos struktúrájú, nagyobb települést hoztak létre (Ároktő-Dongóhalom: P. Fischl 2006; Polgár-Kiscsoszhalom: Dani & Sz. Máthe & Szabó 2003: 94-96; Dani & Szabó 2004: 99; Tard-Tatárdomb: P. Fischl & Kienlin 2013). Más, a koncentrikus

szerkezet felbomlásával járó, ám jóval kisebb energiabefektetést igénylő megoldás alkalmazása révén növelhető lett volna a település alapterülete, de az ott lakó közösségek fontosnak tartották a struktúra megtartását. Mindezek mellett nemcsak a szerkezethez, hanem a helyhez is ragaszkodtak. Az ilyen szerkezetű települések esetében az eddigi megközelítések alapján a belső, központi rész értelmezésével kapcsolatban két feltevés fogalmazódott meg. Az egyik elképzelés a tellek általános értelmezéséhez köthető: eszerint a belső településrész a közösség kiemelkedő személyiségeinek lakóhelyeül szolgált – vagyis az adott kor társadalmi struktúráját volt hivatva tükrözni (Earle & Kolb 2010; Artursson 2010; Szeverényi & Kulcsár 2012). A mély és széles árok meglelte felveti a védelmi funkció lehetőségét is, ennek értelmében a belső, árokkal körülvett rész veszély esetén a települést használó közösség számára refúgiumként funkcionálhatott (a problémához lásd: Czebreszuk et al 2008; Szeverényi & Kulcsár 2012). A tardi, emódi, ároktői – és még sorolhatnánk településeket – lelőhelyek adatait részletesen kielemezve (Fischl & Kienlin 2013), a belső rész kis mérete, valamint a külső lakóövezet nagyobb tengerszint feletti magassága, véleményünk szerint kizárja a védelmi funkciót, mint magyarázatot.

Így a másik megközelítés, az árkok térhatároló funkciója kerül előtérbe, ezáltal pedig felmerül az árok és az árkon belüli terület közösségi, esetleg rituális-szagrális (pl.: kollektív vallási ideák és kollektív azonosságtudat kifejeződése) szerepe is (Raczky & Anders 2006; 2008; 2009; 2010). Az árkok kialakítása minden esetben aránytalanul nagy munkabefektetést igényelt a közösségek tagjaitól; ezt figyelembe véve mindenképp feltételezhetjük, hogy ez a térelem az adott közösség számára fontos jelentéssel, önálló kognitív tartalommal bírt (Sebők 2013). A koncentrikus szerveződésű, tell-központú, körárokos bronzkori települések struktúrájának értelmezéséhez, az eddigi régészeti vizsgálatok alapján, a következő adatokkal tudunk hozzájárulni: A külső és belső területek házainak méretei – azon települések esetében, ahol információval rendelkezünk róla – megegyeznek. A tardi szisztematikus felszíni leletgyűjtés anyagának értékelése alapján nem sikerült felfedezni feltűnően jelentős különbséget a centrális rész és a külső intenzív lakott rész leletanyaga között sem minőségben, sem mennyiségben (P. Fischl et al. 2014).

A fűzesabonyi, illetve késő hatvani kultúrák kerámiaanyagának díszítőmotívum-kincsében gyakran találkozunk koncentrikus szerkezetű, közepen

kiemelkedő bütyökből, körülötte pedig lencséből vagy többszörös kannelúrából álló összetett mintaelemekkel/motívumokkal (Tárnoki 1988; 2010; Thomas 2008). Hasonló „díszítőmotívumok” – feltehetően jelentéssel bíró szimbólumkincs – megjelennek a korszak reprezentatív bronztárgyain is (3. ábra) (David 2010). A látszólagos szerkezeti hasonlóságok e díszítőmotívumok és a települések belső struktúrája között arra a gondolatra vezettek minket, hogy e ponton közelebb kerülhetünk az e településeken élt közösségek kognitív szférájához.

3. ábra. Koncentrikus körmotívumok kerámia és fémtárgyakon – válogatás Tárnoki 2010, 2. tábla 1, 5. tábla 7; és David 2010, Abb. 15; Abb 33 és Abb. 41 alapján.

4. ábra. A psziché szimbólumalkotó folyamata.

Őskori kerámiák esetében a kerámiadíszítést vizsgálva, „a háttérben húzódó kognitív elem jelenlétére következtethetünk egyrészt az "extra munka" megjelenéséből, másrészt a vizuális elemek megjelenését behatároló szabályosságok jelenlétéből. A leírható szabályosságok szerint visszatérő extra dízajnelemek bizonyosan rendelkeznek egyfajta

mnemonikus funkcióval, melynek révén egy mögöttes képzethez vagy képzhalmazhoz kapcsolódnak. Ilyen kapcsolat fennállhat bármely konceptuális elem, például a díszítés elemei szintjén” (Sebők 2013). Hasonló a helyzet a koncentrikus szerkezetű, tell központú települések esetében a térszerveződés szintjén is, hiszen ezek a térelemek is hatalmas mennyiségű befektetett extra munkát reprezentálnak. A körárkos tell jelensége tehát e kultúráknál — amennyiben a közvetlen védelmi funkció háttérbe szorul — ugyanúgy egyfajta "díszítés a térben", extra energiabefektetést igénylő, tulajdonképpen nem szükséges elem, mely egy meghatározott alakzatban testesül meg.

Gondolatmenetünk így a koncentrikus kör mint képi elem/szimbólum értelmezésének irányába fordult. A koncentrikus kör, kihangsúlyozott középponttal azonban nem értelmezhető a körszimbólum általános vizsgálata nélkül.

A kör, mint szimbólum, értelmezési lehetőségei

A szimbólum egy olyan természetes és spontán megnyilvánulási forma, amelynek kézenfekvő jelentése mellett, – név vagy kép – sajátos konnotációja van. A szimbolikus gondolkodás az ember legalapvetőbb sajátja, korábbi, mint a nyelv, és a következő gondolkodás (Eliade 1997). A szimbólum természetes és spontán produktum. Olyan „kollektív képmások”, melyek ősrégi álmokból és alkotó fantáziákból származnak (Jung 1993a). Éppen ezért időben és térben távoli kulturális közegekben is találkozhatunk egyazon szimbólumokkal, azonos jelentéstartalommal (Eliade 1997). Azonban számos olyan szimbólum van, – köztük a legfontosabbak – amelyek természetükben és eredetükben nem egyéniek, hanem kollektívek. A tudat olyan strukturális jellemzőinek termékei, amelyek meghatározzák, hogy a formák milyen alakot öltenek, tehát a kollektív tudattalan archetipusai. Az archetipusok olyan mítoszokat, filozófiai eszméket teremtettek, melyek egész történelmi korszakokra kihatottak (4. ábra) (Jung 1993a).

Egyes szimbólumok, mítoszok azonban nem az archaikus ember spontán „felfedezései voltak”, hanem egy kultúrkör termékei (Eliade 1997).

Az őskori kultúrákat tehát nemcsak tárgyi leletanyaguk, ránk maradt jelenségeik alapján lehet és kell értelmezni, hanem az emberiség őstörténetét, azok az újra felfedezett nagy jelentőségű szimbólumképek és mítoszok is feltárhatják, amelyek túléltek az őskori embert. Fontos megjegyeznünk,

hogy a szimbólumok spontán fejlődés eredményei, nem tudatos kitalációk, az archaikus ember pedig nem elmélkedett a szimbólumokon, hanem megélté azokat (Eliade 1997).

A kör esetében egy rendkívül alapvető és általános non-ikonikus szimbólumról, entoptikus jelről van szó, ezért számos kultúrsemiotikai interpretálása lehetséges. Jelentős mennyiségű filozófiai, vallási, babonás elgondolás részeként találkozhatunk vele, azonban mindezek az írás megjelenése utáni korokból maradtak ránk, tehát az általunk fellelhető jelentések, jóval fiatalabb kultúrák írott forrásaiból származnak.

A történeti korokat érintő vallástörténeti kutatások szerint a kör nem más, mint egy kiterjedéssel rendelkező pont. E pont centruma, a kezdeti egység és teljesség szimbóluma. Egy mag, mely magában hordoz mindent a teremtés kezdetéről. A szimbolikus „egy” a „causa prima”, mely magába zárja a totalitást és a kontinuitást. A rendezőelv, mely körül minden forog (Pál & Újvári 2001). A három világegység közötti kapcsolódási pont, a világ köldöke. A világegyetem felső pontja, a kapu mely a napba, vagy a mennybe nyílik. Nem csupán pontként, dudorként, bütökként is ábrázolhatják, melynek csúcsa, e kapu szimbolikát hordozza.

A kör, a ponthoz hasonlatosan továbbra is magában viseli a tökéletességet. Nincs eleje, nincs vége, egy véget nem érő folytonos vonal, mely határának minden pontja egyenlő távolságra helyezkedik el a középponttól. A kör, mint kapu, vagy határoló vonal, mágikus szereppel is bír, védelmi funkciót lát el. Olyan korlát, melyet a rossz szellemek nem léphetnek át (lásd bővebben Dömötör 1990, Szendrey 1986). Mindemellert a profán és a megszentelt tér közötti szakadékot is jelzi, egyszerre választja el, s köti össze e két világot. Marie-Louise von Franz a kört, vagy gömböt, az ősválónk szimbólumaként értelmezte; mint olyat, ami a psziché összes vonatkozásának teljességét fejezi ki, s magába foglalja az ember és a természet kapcsolatát (Jung 1993a). A koncentrikus körök szimbolikája érintkezik a kör/gömb alakzatokéval. Szimbolizálja a halál vizein való elsüllyedést és belőlük való kiemelkedést, tehát a halál és újjászületés folyamatát.

A Kr.u. 5. századi teológus Pseudo-Dionüsziosz a koncentrikus körök és a középpont szimbolikájának segítségével írta le a teremtett lény viszonyát létrehozójával, mely szerint a középponti egysegtől eltávolodva minden részekre oszlik és megsokszorozódik (Pál & Újvári 2001). Ennek fordítottjaként a kör középpontjában minden sugár

együtt van jelen különleges egységben, és egyetlen pont magában foglal minden egyenest, amelyek egységesen vannak egymáshoz kapcsolva, és összességükben kapcsolódnak ahhoz az egyedüli princípiumhoz, melyből mindannyian erednek. Platón a világot írja le koncentrikus körök egészeként (Platon 1984). A két koncentrikus kört magába foglaló kör jelentheti a múltat, jelent, jövőt, a földet, levegőt, vizet, az égi, a földi és alvilági szférát, a 3 holdfázist, és a lemenő, delelő, felkelő napot. Tehát az ellentétek harmóniájának dinamizmusát egyesíti önmagában. A körábrázolás, jungi értelmezésben mandala, hiszen egy teljes mikrokozmosz és panteon is (Jung 1993b). Olyan fogalmakat egyesít, melyekkel leírható az anyagi és nem anyagi valóság, és amelyek megjelenítik az élet minden aspektusát: a föld, nap, hold égi köreit úgy, mint a barátság, család és közösség fogalmi köreit. A geometriai szimbólumok a kozmosz struktúráját írják le vertikális és horizontális nézőpontból, eltérően a struktúrával nem rendelkező Káosztól (Eliade 1987). Hiszen az archaikus világnép középpontja a mikrokozmosz, a Káosztól elhatárolt rendezett tér. Minden mikrokozmosznak van egy középpontja, amely kiemelten szent hely. Egy mikrokozmosznak azonban több középpontja is lehet, mivel nem a profán geológiai viszonyok szerint rendeződik (Eliade 1987). Hogy egy körszimbolikához kapcsolódó párhuzammal éljünk, Baumgartner szerint Isten egy végtelen gömb (kör), melynek középpontja mindenütt van, széle sehol (Pál & Újvári 2001).

A középpont vagy tárgyakban nyilvánul meg (csurunga, idol) vagy hierokozmikus szimbólumokban (pl.: axismundi) (Eliade 1987). Az axismundi egy olyan kiemelkedés, oszlop, hegy, fa, bot esetleg épület, mely a világokat, Alvilágot, Földet, Égi szférákat összekötő kapcsot jeleníti meg szimbolikusan (5. ábra). Vizsgált bronzkori településeink az akkori világnép axismundiái lehetnek. Sőt, imago mundi is (Eliade 1987), hiszen a világ kicsinyített, egy közösség számára teremtett és megérthető képmásai is voltak. A települések alapításánál az árkok kialakítása egyfajta domus-agrios oppozíció (Hodder 1990) tudatos létrehozására is szolgált. Írott forrásaink vannak arról, hogy a Ninive alapítása például olyan teremtésaktus volt, amely szimbolikus módon jelzi a kozmosz újjászületését, a világ tengelyének újbóli kijelölését, és a káosz erőin való felülemelkedést. Ninive, mint a világ központja, axismundiként jelenik meg, amely minden bölcsesség és szépség központja, építészeti

koncepciójában is megjeleníti a három szféra összekötését (Kalla 2003; Kalla & Raczky & Szabó 2013).

5. ábra. Yggdrasil, a norvég világfa ábrázolása, Oluf Olufsen Bagge festménye. Az Edda-ének 1847-es angol nyelvű kiadásának illusztrációjából

A mikrokozmoszokat tehát meg kell alapítani ahhoz, hogy egy közösség élhessen benne. Egy település kialakítása, szűkebben véve egy ház felépítése, tehát a rendezett világ kialakítása a teremtés megismétlése, tehát a hely megszentelése. Minden letelepedés, falualapítás, házzépítés nehéz döntés, melytől az ember léte függ, hiszen az egyénnek saját világot kell teremtenie, amelynek fenntartásáért és egyensúlyáért magára vállalja a felelősséget (Eliade 1997). Ennek okán nem változtatja lakhelyét szívesen, hiszen akkor fel kellene adnia világát és újat kellene teremtenie. A kör alapú település-szerkezet, nem ritka jelenség, számos történelmi példát sorakoztathatnánk fel. Plutharkosz Róma város alapításának leírásában mutatja be a kör alaprajzú település kialakításának rítusát. A kör alaprajzú várost mégis quadrata néven említik, mely a középpontban egymást keresztező, a települést négy cikkre osztó utakból fakad. A mandala alaprajz mindig azt szolgálja, hogy a várost rendezett világegyetemmé, olyan szent helyé alakítsa, amely középpontjával kapcsolódik a másik világhoz. A pszichikus tartalmak projekciója ilyen esetekben gyakran tudattalan folyamat (Jung 1999).

A kör-koncentrikus kör struktúra, mint az egyik legáltalánosabb képi elem/szimbólum a fent említett számos mögöttes képzet, jelentéstartalom, értelmezési lehetőség felvonultatása ellenére sem magyarázható egyértelműen az itt vizsgált időkeretben. A szimbólumok alapvető fontosságúak voltak minden kor közösségei számára, de önmagukban is összetettek és adott koronként szimbólum-rendszereket alkotnak, így megértésük többrétű megközelítést igényel (Robb 1998). A fenti rövid – közel sem teljes igényű – későbbi történelmi korok írásos forrásain alapuló, illetve pszichológiai megközelítésű áttekintés e többrétű forrásfejtés egyik pillére lehet.

Koncentrikus térszervezés: példák a Kárpát-medence őskorából

A kör, mint szimbólum, jelentéssel bíró kognitív elem, mint idea (Bradley 2012) számos kronológiai és kulturális kontextusban megjelenik.

A késő neolitikus festett kerámiák körében, a lengyeli kultúra területén többszörös körárok-rendszerek jelennek meg a településeken kívül, de azokkal szoros kapcsolatban; valószínűleg közösségi rítusok színhelyeként. Az árokrendszerek kapuinak tájolása a kétkapus rendszereknél minden esetben K-Ny, és a többkapus rendszereknél is a nap mozgásának segítségével lehet magyarázni azok kijelölését (Pásztor & Barna 2008, 2009; 2012; Barna & Pásztor 2010).

Ezen árokrendszerek és a Tisza vidék későneolitikus telljeinek ötvöződése figyelhető meg Polgár-Csöszhalmon is. Az árokkal övezett tell és a mellette található sík telep elemzése során az újkőkori népesség jól strukturált, jelenségekkel és tárgyi leletanyaggal is alátámaszthatóan tudatosan szervezett tér- és időszemléletét, jól tagolt kozmológiai képét sikerült kimutatni. A körárok-rendszer fizikai sajátossága egy ciklikus időszemléletet tükröz, míg a külső telep egy lineáris idő-konceptiót testesít meg. Az árokon belüli tér kialakítása közösségi rítusokhoz kötődik (pl.: tűz), leletanyagában a tér rituális használatára következtethetünk. Az árok mint kör és a közepében levő tell mint *axismundi* ugyanazon fogalom két eltérő megnyilvánulási formái, így az ismétlés felerősíti a szimbólum jelentéstartalmát (Raczky & Anders 2006; 2008; 2009; 2010). Településeket határoló árok számos neolitikus és rézkori lelőhelyen megjelennek, létüket egy neolitikus tér és időszemlélet hosszú időn át történő továbbélésével magyarázhatjuk (Raczky & Anders 2012).

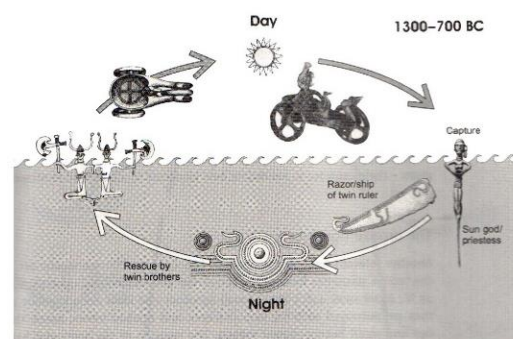
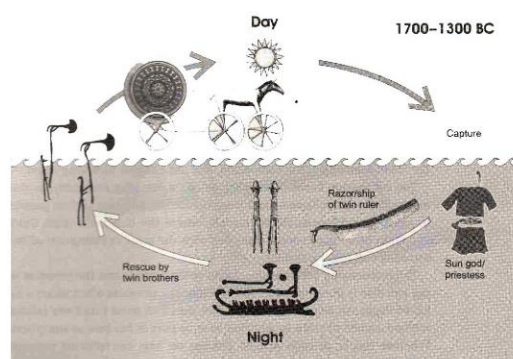

A vizsgált bronzkori településekkel egykorú a nebrai leletegyüttes, melynek két kardja ugyan helyi gyártmány, de a Kárpát-medencei apahajdúsámsón típus képviselői. A korong ikonográfiájának magyarázata részben önmagáért beszél: hold és nap vagy telihold illetve a Fiastyúk ábrázolása. Valós csillagászati mérőeszközként történő használatával kapcsolatban több vélemény is napvilágot látott (Meller & Bertemes 2010 – *Astronomie*, Pásztor & Roslund 2007), az égi jelek/jelenségek szimbolikus ábrázolásán keresztül azok fontosságát az adott társadalomban viszont mindenképp bizonyítja számunkra. Lelőhelye egy körkonstrukcióval körülvelt tér. A Kárpát-medencei középső bronzkori motívumkincsek részletes elemzése során Wolfgang David azt állapítja meg, hogy a díszítőmotívumokat kialakító szimbólumok jelentéstartalommal bírnak, melyek értelmezését a nebrai korongon és az északi bronzkor tárgyain keresztül kísérli meg. Ezek szerint a koncentrikus körök és spirálisok illetve a küllős kerek a napot illetve a holdat szimbolizálják, a dupla és C-spirálók a hajó illetve bárka elvont ábrázolásai lehetnek, jelenthetnek holdsarlót vagy szarvszimbólumként is értelmezhetők (David 2010).

A kör mint szimbólum ebben a késő bronzkor időszakában egy jól körvonalazható szimbólumrendszer tagja, melynek többi elemei a kerék – küllős kerék, a kocs, madarak és a hajó vagy bárka. A szimbólum-együttesben a kör illetve a kerék is a nap megfelelője, ezen keresztül pedig a napistennő ábrázolása. A nap égi útját a bárkához vagy a kocsához kötik és ennek a jelenségnek a sematikus-szimbolikus ábrázolását láthatjuk későbronzkori emlékeinken is (6. ábra). A nebrai korongon látható hajóforma magyarázatához is a napisten mítikus útját segítő napbárka szimbóluma adhat útmutatást. Mindezek az elemek egy egységes szimbólumrendszer különböző megjelenési formájú kifejeződései, melyek jól beillenek a protoindoeurópai-indoeurópai korai vallási hiedelmek körébe. E körön belül a nap és a hold különös jelentés tartalommal bír: a napistennő és iker testvérei állnak a pantheon csúcán; a mitológiai univerzum számunkra leginkább értelmezhető mítosza pedig a nap vándorlásának ciklikusságához kötődik (Kristiansen & Larsson 2005; Meller & Bertemes 2010).

K. Kristiansen szerint a napkultusz az északi bronzkorban, Kr.e. 1500 és 1300 között alakul ki. Az itt bemutatottak alapján – főleg tárgyi emlékek példáján keresztül – feltételezhető a tárgyalta ikonográfia és vele együtt az általa megjelenített tartalom (esetleges nap/hold-értelmezés) megjelenése már a

Kárpát-medence korai és középső bronzkorában is. A harangedényes kultúra európai és Kárpát-medencei hagyatékának vizsgálata során szintén napkultuszra utaló jelek mutathatók ki (Endrődi & Pásztor 2006; Harrison & Heyd 2007). Egyértelműen nem bizonyítható a középső és későbronzkori szimbólumrendszer azonos kognitív tartalma; sőt, a későbronzkor esetében is vita tárgya a nap és a hold jelentéstartalmak szétválasztása és a naphoz kötött szimbólumok – koncentrikus körök, kerek – valós jelentéstartalmának értelmezése (Pásztor 2010).

6. ábra. A nap ciklikus útjának szemléltetése Kristiansen & Larsson 2005 Fig. 139 alapján.

Következtetések

A kognitív háttérstruktúra, az adott kultúra alapvető szervező és fenntartó eleme anyagi síkon többféle módon jelenik meg: például a kerámia- és fémtárgyakon díszítőmotívumként, vagy a településszerkezetben térszervező elemként. Ennek megfelelően a koncentrikus kör struktúrájú motívumok és térelemek felszínes szerkezeti hasonlósága esetében nem azt feltételezzük, hogy az egyes képi

elemek másolásával jön létre a másik; inkább a mögöttük rejlő koncepció teljes vagy részleges azonosága, illetve hasonló szerkezetre építő képi megfogalmazása sejtethető az egykori élet két szférájának, egyben az anyagi kultúra két, látszólag eltérő szegmensének ránk maradt lenyomatában.

A koncentrikus szerkezetű tell központú hatvani és füzesabonyi települések esetében a konkrét jelalak–jelentés (kör) megfeleltetés (pl.: koncentrikus körstruktúra – napszimbólum/kultusz) helyett talán helytállóbb azt megállapítani, hogy a kör-alapú térstruktúrát határoló árkok lezárják a bronzkori ember mikrokozmoszát, kijelölik helyét a világban. A központi rész *axismundiként* teremt kapcsolatot a földi, a földalatti és az égi világ, azaz az emberi világ és az istenek által lakott szférák között.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Köszönjük Sebők Katalin és Pásztor Emília munkánk során nyújtott hasznos tanácsait és a szakmai konzultációkat.

Felhasznált irodalom

- Artursson, M. 2010. Settlement Structure and Organisation. In: Earle, T., Kristiansen, K. (eds.) *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared*. Cambridge: Cambridge University Press, 87–121.
- P. Barna, J., Pásztor, E. 2010. Two Neolithic enclosures at Sormás–Törökföldek and their possible geometrical and astronomical role. in: David Calado Maxiliam, Baldia Matthew Boulanger (eds.) *Monumental Questions: Prehistoric Megaliths, Mounds, and Enclosures*. BAR International Series 2122, Oxford: Archaeopress, 2010, 119–125.
- Bóna, I. 1975. Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. *Archaeologia Hungarica Series Nova* 49. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Bradley, R. 2012. *The Idea of Order – The Circular Archetype in Prehistoric Europe*. Oxford University Press.
- Czebreszuk, J., Kadrow, S. Müller, J. (eds.) 2008. *Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennium BC*. SAO/SPEŠ 5, Poznań-Bonn.
- Dani, J., Sz. Máthé, M., Szabó, G. 2003. Ausgrabungen in der bronzezeitlichen Tell-Siedlung und im Gräberfeld von Polgár-Kenderföld (Vorbericht über die Freilegung des mittelbronzezeitlichen Gräberfeldes von Polgár-Kenderföld, Majoros-tanya). In: Kacsó, C. (Hrsg.) *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehung zu benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag*. Bibliotheca Marmatia 2, 93–118.
- Dani J., Szabó G. 2004. Temetkezési szokások a Polgár határában feltárt középső bronzkori temetőkben. – Bestattungsgebräuche in den Friedhöfen aus der mittleren Bronzezeit freigelegt in der Feldmark von Polgár. *ΜΩΜΟΣ III*, 91–119.
- David, W. 2010. Zeichen auf der Scheibe von Nebra und bronzezeitliche Symbolgut des Mitteldonau-Karpatenraumes. in: H. Meller, F. Bertemes (Hrsg.) *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle (Saale)*, Band 5. 439–486.
- Dömötör T. (szerk.) 1990. *Magyar Néprajz VII. – Népszokás, Néphit, Népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó Budapest.
- Earle, T. 2002. *Bronze Age Economics: The Beginnings of Political Economies*. Boulder
- Earle, T., Kolb, M. 2010. Regional Settlement Patterns. in: Earle, T., Kristiansen, K. (eds.) *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared*. Cambridge: Cambridge University Press, 57–86.
- Earle, T., Kristiansen, K. (eds.) 2010. *Organizing Bronze Age Societies. The Mediterranean, Central Europe and Scandinavia Compared*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eliade, M. 1987. *A Szent és a Profán*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Eliade, M. 1997. *Képek és Jelképek*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Endródi, A., Pásztor, E. 2006. *The role of symbolism and tradition in the society of Bell-*

- Beaker Csepel group. *Archaeológiai Értesítő* 131, 7–25.
- Pál, J.; Újvári, E.: 2001 Szimbólumtár Balassi Kiadó [http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm]
- P. Fischl K. 2006. Ároktó–Dongóhalom. Bronz-kori tell telep. Bronzezeitliche Tell-Siedlung in Ároktó–Dongóhalom. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Régészeti Emlékei 4. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.
- P. Fischl, K., Kienlin, T. L. 2013. Results of a Systematic Survey Programme on the Hatvan Sites of Emőd-Nagyhalom and Tard-Tatárdomb in Northern Hungary. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64, 5–32.
- P. Fischl, K., Kienlin, T. L., Seres, N. 2012. Bronzezeitliche (RB A1-2) Siedlungsforschungen auf der Borsoder Ebene und Bükk-Gebirge. Überblick und neue Ergebnisse. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LI, 23–43.
- P. Fischl K., Pusztai T. 2009. Előzetes Jelentés Hernádbüd–Várdomb bronz-kori településének kutatásáról. Vorbericht der Erforschung der bronzezeitlichen Siedlung Hernádbüd–Várdomb. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. Budapest. 21–33.
- P. Fischl, K., Rebenda, J. P. 2012. Early Bronze Age (RB A1–A2, about 2300–1500 cal BC) Settlement Structure at the Northern Part of the Great Hungarian Plain. A Case Study: Mezőcsát-Pástidomb. In: P. Anreiter, E. Bánffy, L. Bartosiewicz, W. Meid, C. Metzner-Nebelsick (eds.), *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday*. Budapest: *Archaeolingua*, 487–497.
- P. Fischl, K., Kienlin, T. L., Pusztai, T., Brückner, H., Klump, S., Tugya, B., Lengyel, Gy. 2014. Tard-Tatárdomb: An Update on the Intensive Survey Work on the Multi-layer Hatvan and Füzesabony Period Settlement. In: Kienlin; T L., Valde-Nowak, P., Korczyńska, M., Cappenberg, K. (Eds.) *Settlement, Communication and Exchange around the Western Carpathians in European Context*. Oxford: *Archaeopress*, 341–379.
- Gogáltan, F. 2002. Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. Terminologische Fragen. In: A. Rustoiu, A. Ursutiu (Hrsg.) *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum* (2. Jahrtausend v. Chr. – 1. Jahrtausend n. Chr.) Band 4. Cluj-Napoca. 11–45.
- Gogáltan, F. 2005. Der Beginn der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken: Chronologische Probleme. In: B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan (eds.), *Interpretations Raum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 121. Bonn: Habelt. 161–179.
- Gogáltan, F. 2006. Zur Entstehung der bronzezeitlichen Tellkulturen im Karpatenbecken. Ein allgemeiner Überblick. *Fontes Historiae. Bistrita-ClujNapoca*. 61–74.
- Gogáltan, F. 2010. Die Tells und der Urbanisierungsprozess. B. Horejs, T.L. Kienlin (Hrsg.), *Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig 2007 und auf dem Deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2008*, Bonn, 2010, 13–46.
- Harrison, R., Heyd, V. 2007. The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: the example of ‘Le Petit-Chasseur I + III’ (Sion, Valais, Switzerland) *PZ* 82, 129–214.
- Hodder, I. 1990. *The Domestication of Europe: structure and contingency in Neolithic societies*. Oxford.
- Jung, C. G. 1993a. *Aión - Adalékok a mély-én jelképiségéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jung, C. G. 1993b. *Az ember és szimbólumai*. Göncöl, Budapest.
- Jung, C. G. 1999. *Mandala - képek a tudattalanból*. Edesvíz Kiadó.
- Kalicz, N. 1968. *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kalla G. 2003. *Az Asszír Főváros És A Királyi Propaganda – Ninive példája*. Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról II/1, 9–18.
- Kalla G., Raczky P., V. Szabó G. 2013. Ünnepek és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján. in: Déri Balázs (szerk) *Convivium* 11–46.
- Kienlin, T. L. 2012. *Patterns Of Change, Or: Perceptions Deceived? Comments on the Interpretation of Late Neolithic and Bronze Age Tell Settlement in the Carpathian Basin*. In: T. L. Kienlin, A. Zimmermann (eds.), *Beyond Elites. Alternatives to Hierarchical*

- Systems in Modelling Social Formations. International Conference at the Ruhr-Universität Bochum, Germany, October 22–24, 2009. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 215. Bonn: Habelt. 251–310.
- Kristiansen, K., Larsson, T. 2005. *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Meier-Arendt, W. (ed) 1992. *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss.* Frankfurt a. M.: Museum für Vor- und Frühgeschichte.
- Meller, H., Francois Bertemes (Hrsg.) 2010. *Der Griff nach Sternen. Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle - Saale, Band 5.* Halle (Saale).
- Molnár Zs., Imecs Z. 2006. Adatok A Nagykárolyi-síkság és az Ér-vidék településhálózatának kutatásához. *Data To The Research of The Otomani Cultures habitat in the Carei Plain and the Eriu Valley.* *Dolgozatok* 1. 29–66.
- Pásztor, E. 2010. The significance of the Sun, Moon and celestial bodies to societies in the Carpathian basin during the Bronze Age. in: D. Valls-Gabaud, A. Boksenberg (eds.) *The Role of Astronomy in Society and Culture.* International Astronomical Union 2010, 657–663.
- Pásztor, E., P. Barna, J., Roslund C. 2008. The orientation of rondels of the Neolithic Lengyel culture in Central Europe. *Antiquity* 82, 910–924.
- Pásztor E., P. Barna J. 2009. A késő neolitik Lengyel kultúra körárkai. Lehetséges csillagászati ismeretek a Kárpát-medencében. The enclosures of the Late Neolithic Lengyel culture. Evidence for astronomical knowledge in the Carpathian Basin. In: †Bende L., Lőrinczy G. (szerk.): *Medinától Etéig. Régészeti tanulmányok Csalog József születésének 100. évfordulójára.* Szentés, 205–213.
- Pásztor, E., P. Barna, J. 2012. Concepts of Space, Place and Time in Late Neolithic Carpathian Basin: the Geometry of rondels of the Lengyel complex. in: D. Gheorghiu and G. Nash (eds), *Place As Material Culture: Objects, Geographies and the Construction of Time.* Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 134–163.
- Pásztor, E., Roslund, C. 2007 An interpretation of the Nebra disc. *Antiquity* 81, 267–278.
- Platon 1984. *Timaios;* In: *Platón Összes Művei.* Bibliotheca Classica. Európa Kiadó, Budapest.
- Raczky, P., Anders, A. 2006. Social dimensions of the Late Neolithic settlement of Polgár-Csőszhalom (Eastern Hungary) *ActaArchHung* 57, 17–33.
- Raczky, P., Anders, A. 2008. Late Neolithic spatial differentiation at Polgár-Csőszhalom, eastern Hungary. In: D. W. Bailey, A. Whittle, D. Hofmann (eds.), *Living Well Together? Settlement and materiality in the Neolithic of south-east and central Europe.* Oxford, 35–53.
- Raczky P., Anders A. 2009. Tér- És Időszemlélet Az Újkőkorban. Polgár Csőszhalom ásatási megfigyelései. In: Anders. A.–Szabó M.–Raczky P. (szerk) *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből.* A 2008. évi Magyar Tudomány ünnepe keretében elhangzott előadások. ELTE BTK Régészettudományi Intézet – L' Harmattan. Budapest, 75–92.
- Raczky, P., Anders, A. 2010. Activity loci and data for spatial division at a late Neolithic site-complex (Polgár-Csőszhalom: a case study). In: S. Hansen (Hrsg.) *Leben auf dem Tell als soziale Praxis.* Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010, 143–164.
- Raczky, P., Anders, A. 2012. Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age. In: Bertemes, F.–Meller, H. (Hrsg.): *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa / Neolithic Circular Enclosures in Europe.* Internationale Arbeitstagung 7.–9. Mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt) / International Workshop 7th–9th May 2004 in Goseck (Saxony-Anhalt, Germany). *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8, Halle (Saale) 2012,* 271–309.
- Robb, J. E. 1998. *The Archaeology of Symbols.* Annual Review of Anthropology Vol. 27. 329–346.
- Sebők, K. 2013. Közelítő körök. A neolitikus kerámia értelmezési lehetőségeiről. *Az Őskoros Kutatók VIII. Összejövetelén,* 2013. 10. 17-én a debreceni Déri Múzeumban elhangzott előadás.
- Szendrey, Á. 1986. *A magyar néphit boszorkánya.* Magvető, Budapest.
- Szeverényi, V., Kulcsár, G. 2012. Middle Bronze Age Settlement and Society in Central Hungary. in: *Enclosed Space – Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe.*

- SAO/SPEŠ 9. M. Jaeger, J. Czebreszuk, K. P. Fischl (eds.) Poznań-Bonn. 287–351.
- Tárnoki, J. 1988. The settlements and cemetery of the Hatvan culture at Aszód. *IPH I* 137–169.
- Tárnoki J. 2010. A hatvani kultúra települése Bujákon. In: Guba Sz., Tankó K. (szerk.) „Régről kell kezdenünk...” *Studia archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti Tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére.* Szécsény, 51–69.
- Thomas, M. 2008. Studien zu Chronologie und Totenritual der Otomani-Füzesabony-Kultur. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 86.